YUSUF XOS HOJIBNING AXLOQIY QARASHLARINI SHAKLLANISHINING TARIXIY-IJTIMOIY OMILLARI

Berdaliyeva S.D.
Alfraganus universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlarini shakllanishining tarixiy-ijtimoiy omillari haqida batafsil yoritilgan hamda "Qutadg`u bilig" asarining ma`naviy va axloqiy qadriyatlari haqidagi muhim ma`umotlar haqida muhokama qilinadi

Kalit so'zlar: ma'naviy qadriyatlarini, buyuk mafkura, olam va jamiyat insonparvarlik qarashlari, davlat va jamiyat boshqaruvi, davlatdagi burch, bilim va zakovatning qadri, halollik, hurmat, oqibat, odob.

Abstract: This article provides a detailed account of the historical and social factors that shaped Yusuf Khos Hajib's moral views and discusses important information about the spiritual and moral values of the work "Kutadgu Bilig"

Key words: spiritual values, great ideology, humanitarian views of the world and society, state and society management, duty in the state, the value of knowledge and intelligence, honesty, respect, consequences, manners.

Аннотация: В статье подробно рассматриваются исторические и социальные факторы, сформировавшие моральные взгляды Юсуфа Хос Хаджиба, а также обсуждаются важные сведения о духовных и моральных ценностях произведения «Кутадгу Билиг».

Ключевые слова: духовные ценности, великая идеология, гуманитарные взгляды на мир и общество, управление государством и обществом, долг в государстве, ценность знаний и ума, честность, уважение, последствия, манеры.

KIRISH. Yusuf Xos Hojibning "Qutadgu bilig" asari, o'z davrining axloqiy, ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarini aks ettirgan muhim manbadir. "Qutadg'u bilig" – buyuk mafkuraviy, falsafiy asar. Bobolarimizning yuzyilliklar osha bizga qoldirgan olam va jamiyat haqidagi qarashlari badiiy marjonga tizilgan kitob. Yusuf Xos Hojib o'zining ilg'or insonparvarlik qarashlari, davlat va jamiyat boshqaruvi, yurtning rivoji, davlatdagi turli mansab egalarining burchi, ularga qo'yiladigan talablar, bilim va zakovatning qadri, halollik, kishilar o'rtasidagi o'zaro hurmat, oqibat, odob, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi o'y-fikrlarini asar qahramonlarining tilidan munozara-tortishuvlari asosida yoritib beradi. "Qutadg'u bilig" asari o'rta asrlarda

ISSN 3030-3907

turk dunyosidagina emas, butun Sharq adabiyotida shoh kitob sifatida dovrug' qozondi. Shu bois ham asar bir necha avlod turkologlar tomonidan muntazam ravishda o'rganilib, tadqiq etib kelinmoqda".

ADABIYOTLAR TAHLILI. Asar, ideal inson, adolatli hukmdor va bilim olishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Bugungi kunda ham bu g'oyalar dolzarb bo'lib qolmoqda. Zamonaviy hayotda ijtimoiy adolat, axloqiy me'yorlar va ruhiy rivojlanish kabi masalalar doimo muhokama qilinadi. "Qutadg'u bilig" asarining g'oyalari o'z zamonida yuzaga kelgan muammolarni hal etishdan tashqari, hozirgi avlodlar uchun ham ma'naviy yo'l-yo'riq sifatida ahamiyatini yo'qotmagan. Uning axloqiy saboqlari, insoniyatni yanada yaxshi hayotga erishish yo'nalishida yo'naltiruvchi sifatida xizmat qiladi. Shunday qilib, Hojibning asari zamon bilan ajralmas bog'lanishga ega bo'lib, ma'naviy va ijtimoiy masalalarni hal qilishda muhim rol o'ynaydi, hayotimizning asosiy yo'nalishlarini belgilab beruvchi manba sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. "Mamlakatimizning zamonaviy va jozibador qiyofasini yaratish, Yangi O'zbekistonni barpo etish bugungi kunimizning asosiy vazifalaridan biridir.

"Bugungi kunda Yangi O'zbekistonda jadal ilgari surilayotgan Uchinchi Renessans g'oyasi ko'p jihatlari bilan qadimdan davom etib kelayotgan milliy va ma'naviy qadriyatlarimizga taalluqlidir. Shuning uchun ham ana shu davrda olib borilgan Sharq Renessansi davri allomalarining ilmiy-falsafiy merosini o'rganish borasidagi tadqiqotlarda asosan materializm ruhi ustuvorlik qilib, tarixiy haqiqatlar. Yosh avlod, bilim, ma'naviyat va kreativlik bilan to'ldirilgan bo'lib, kelajakda mamlakatimizni rivojlantirishda asosiy omil bo'ladi. Bugungi kunda, yoshlar o'z maqsadlariga erishish uchun zamonaviy ta'lim tizimi va innovatsion imkoniyatlardan foydalanmoqda. Ular global muammolarni hal qilish, ijtimoiy adolatni ta'minlash va iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda faollik ko'rsatmoqda. Yoshlarning fikrlari va g'oyalari, ijtimoiy o'zgarishlar uchun zarur bo'lgan yangi yondashuvlarni taklif etadi. Shuningdek, yoshlarni tarbiyalash va ularga yetarlicha imkoniyatlar yaratish – jamiyatning vazifasi. Ularning madaniyat, san'at va sportdagi muvaffaqiyatlari, nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki mamlakatimizning xalqaro maydondagi imijini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Yoshlar kelajagimizdir, ularning bilim va mahorati bilan qudratli, barqaror va jozibador O'zbekistonni barpo etish mumkin. Shuning uchun, yoshlarning fikrlari va ishtiyoqi, har birimiz uchun katta ahamiyatga ega.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. X asrning ikkinchi yarmida esa bu davlatning saltanat darajasidagi rivoji boshlangan. Abdulkarim Sotuq Bug'roxon

ISSN 3030-3907

hokimiyatni qo‘lga kiritib, o‘zini “Qoraxon” deb e’lon qildi, va Bug‘roxondan keyingi barcha xonlar ham ushbu unvon bilan tanilgan. 992-yilda, Elikxon Bug‘ra rahbarligidagi Qoraxoniylar qo‘shini Movarounnahrga tajovuz qildi. Bu davrda, Elikxon Nasr Buxoroga qaytadan hujum qilib, 995-996-yillarda Nuh II Sabuh Tegin boshchiligidagi kuchlar tomonidan to‘xtatildi. 999-yilda esa Qoraxoniylar Buxoroni yana egallab, amir Abdul Malik II va uning oilasini asirga olishdi. Ushbu fojiali voqea Movarounnahrda hokimiyat muvozanatini Qoraxoniylar foydasiga keskin o‘zgartirdi. Qoraxoniylar davlati Koshg‘ardan Amudaryogacha cho‘zilib, Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Shosh, Farg‘ona va qadimgi So‘g‘d yurtlarini o‘z bag‘riga oldi.

Bu zamonlar, qahr-g‘azab va sadoqat to‘la zaminlarda, ulkan bir imperiyaning tug‘ilishi va qulashini kuzatishning guvohi bo‘ldi. Qoraxoniylar, o‘z kuchlari bilan, yurtning taqdirini belgilab, tarix sahnasida yangi sahifalar yozishga kirishdilar.1005-yilgacha Somoniylarning so‘nggi vakili al-Muntasir Qoraxoniylar bilan kurash olib borgan, ammo raqibning ko‘p sonli qo‘shi g‘alabani ta’minlaydi. Bog‘dod halifasining fatvosi bilan elikxon Nasr ibn Ali Movarounnahrda o‘z hukmronligini o‘rnatadi. Qoraxoniylar Movarounnahrni zabt etgach, dehqonlar tabaqasini yo‘q qilib, ularning yer va suvlarini davlat tasarrufiga o‘tkazgan. Elikxon Nasr 1012-yilda vafot etganidan so‘ng, uning o‘rnini ukasi Ali Tegin egallaydi. “Yusuf Xos Hojib tomonidan 1069-yilda yaratilgan “Qutadg’u bilig” asari turkiy xalqlarning umumiy merosi va ko’plab turkiy adabiy an’analarning bir qismi hisoblanadi. Shu tarzda, ushbu asar butun turkiy olamda tadqiqotlar uchun hamon dolzarb ahamiyatga ega. “Qutadg’u bilig” – nafaqat turkiy tilda yozilgan birinchi islomiy adabiy matn, balki Qoraxoniylar davri madaniyatiga oid ma’lumotlar xazinasidir” [1;B.10.]

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Dastlab, Qoraxoniylar davlati haqida bastafsil to‘xtalib o‘tsak, maqsadga muvofiq bo‘ladi. “Qoraxoniylar davlati yoki qisqacha Qoraxoniylar – 840 - 1212-yillar oralig‘ida O‘rta Osiyo va Movarounnahrda hukmronlik qilgan turkiy sulola. Bu Markaziy Osiyoda barpo etilgan ilk turkiy-islomiy davlatdir”. [2] Ba’zi bir qarashlarga ko‘ra, “Qoraxoniylar davlati qarluq turkiy qabilalariga mansub bo‘lgan”[3:C.58]. “389/999-yillarda Ilekxon (388-403/998—1013) qo‘mondonligi ostidagi qoraxoniylarning hujumlari ularga Movarounnahr hududidagi hukmronlikni qo‘lga kiritish imkonini berdi” [4]. Balxning shimoli, ya’ni Karaning yo‘nalishi (tomoni) turk darvozasidir. Janub darvozasi hind, g‘arbiy darvozasi yahudiy, sharqiy darvozasi esa xitoy. Qora *kuchli*, *ulug‘vor* va *jasur* degan ma’noni ham anglatadi. Shuning uchun ular bu nomni olishlari kerak edi. “Mahmud G‘azniyga Xitoylar tomonidan berilgan “Qoraxon” atamasi ham huddi shunday ma’noga ega. “Qora” *buyuklik, balandlik va ustunlikni*

ISSN 3030-3907

anglatadi” [3:C.58]. 840-yilda Yettisuv va Sharqiy Turkiston hududlarida “podshoh yag‘ma” yoki “ilakxon” deb ataladigan Qoraxoniylar davlati paydo bo‘ldi. “Tarixdan ma’lumki, Qoraxoniylar mamlakati O‘rta Osiyoning Sharqiy hududlarida bir qancha turkiy urug‘larning birlashuvi va qo‘shilishi natijasida yuzaga keladi. Davlat asoschisi Abdulkarim Sotiq Bug‘roxon edi. Uning urug‘i turkiy qavmlarga mansub bo‘lgan. Bug‘roxon hamda avlodlari “Arslonxon” yoki “Qoraxon” ba’zan esa “Tabg‘achxon” deb ulug‘lanishgan, ushbu so‘zning lug‘aviy ma’nosi “ulug‘”, “buyuk” degan ma’nolarni bildirib turgan. Mamlakat yuksalgan davrlarda uning hududiga bir qancha mintaqalar ham qo‘shiladi. Bolasog‘un shahri davlat poytaxti sifatida belgilanadi” [4:B.19].

X asrning ikkinchi yarmida esa bu davlatning saltanat darajasidagi rivoji boshlangan. Abdulkarim Sotuq Bug‘roxon hokimiyatni qo‘lga kiritib, o‘zini “Qoraxon” deb e’lon qildi, va Bug‘roxondan keyingi barcha xonlar ham ushbu unvon bilan tanilgan. 992-yilda, Elikxon Bug‘ra rahbarligidagi Qoraxoniylar qo‘shini Movarounnahrga tajovuz qildi. Bu davrda, Elikxon Nasr Buxoroga qaytadan hujum qilib, 995-996-yillarda Nuh II Sabuh Tegin boshchiligidagi kuchlar tomonidan to‘xtatildi. 999-yilda esa Qoraxoniylar Buxoroni yana egallab, amir Abdul Malik II va uning oilasini asirga olishdi. Ushbu fojiali voqea Movarounnahrda hokimiyat muvozanatini Qoraxoniylar foydasiga keskin o‘zgartirdi. Qoraxoniylar davlati Koshg‘ardan Amudaryogacha cho‘zilib, Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Shosh, Farg‘ona va qadimgi So‘g‘d yurtlarini o‘z bag‘riga oldi.

Bu zamonlar, qahr-g‘azab va sadoqat to‘la zaminlarda, ulkan bir imperiyaning tug‘ilishi va qulashini kuzatishning guvohi bo‘ldi. Qoraxoniylar, o‘z kuchlari bilan, yurtning taqdirini belgilab, tarix sahnasida yangi sahifalar yozishga kirishdilar.1005-yilgacha Somoniylarning so‘nggi vakili al-Muntasir Qoraxoniylar bilan kurash olib borgan, ammo raqibning ko‘p sonli qo‘shi g‘alabani ta’minlaydi. Bog‘dod halifasining fatvosi bilan elikxon Nasr ibn Ali Movarounnahrda o‘z hukmronligini o‘rnatadi. Qoraxoniylar Movarounnahrni zabt etgach, dehqonlar tabaqasini yo‘q qilib, ularning yer va suvlarini davlat tasarrufiga o‘tkazgan. Elikxon Nasr 1012-yilda vafot etganidan so‘ng, uning o‘rnini ukasi Ali Tegin egallaydi.

Qoraxoniylar Amudaryo vodiysi uchun G‘aznaviylar davlatiga qarshi urush olib boradi va XI asr oxirida Saljuqlarning kuchayishi bilan bo‘ysunadi. Elikxonning dastlabki poytaxti Uzgenda joylashgan bo‘lib, keyinchalik Samarqandga ko‘chiriladi. Buxoro ham Samarqandga bo‘ysunadi. Qoraxoniylar Samarqand, Buxoro va Binkentda ko‘plab arxitektura obidalarini qurishdi, jumladan, saroylar, masjidlar va madrasalar, musulmon dinining nufuzini mustahkamlashda katta hissa

ISSN 3030-3907

qo‘shdilar. Davlat chegaralarida islom dini keng tarqalgan. Qoraxoniylar o‘z davlat chegaralarini Somoniylar sulolasiga tegishli hududlar hisobiga kengaytirish siyosatini faol olib bordilar. Bu davrda Somoniylar chuqur siyosiy va iqtisodiy inqirozga yuz tutib, kuchsizlangan edilar. Ana shunday murakkab sharoitda Qoraxoniylar Buxoroni deyarli qarshiliksiz egallab oldilar. Lekin Hasan Bug‘roxon betobligi sababli Buxoroda uzoq turmay, Qashqarga qaytayotganda hayotdan ko‘z yumdi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda 996-yilda Qoraxoniylar yana Movarounnahr sari yangi yurish boshladilar. G‘aznaviylar bilan olib borilgan muzokaralar natijasida shartnoma tuzildi, unda Sirdaryo havzasi Qoraxoniylar nazoratiga o‘tdi. Amudaryoning janubidagi hududlarda va Xurosonda Sabuktegin boshqaruvini o‘rnatdi. 1006- va 1008-yillarda Qoraxoniylar Xurosonga qo‘shin tortib, Balx, Tus va Nishopur shaharlarini zabt etishdi. Biroq Sulton Mahmud G‘aznaviy Qoraxoniylarga zarba berib, Xurosonni o‘z qo‘lida ushlab qoldi. G‘aznaviylar o‘zlari yer berib, homiylik qilgan Saljuqlarga qarshi ziddiyatlarga kirishdilar va bu jarayonda katta harbiy to‘qnashuvlar yuz berdi. 1040-yilda Dandanakon jangida G‘aznaviylar Saljuqlardan jiddiy zarba olib, o‘zlarini qayta tiklash imkoniyatiga ega bo‘lmadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘taev G. G. Ajdodmaryzmyy izmeneniya va buyuk dahosi / Ta'lim fanlari bo'yicha akademik tadqiqotlar, TMA konferentsiyasi. 3 (3), 2022. – B. 412 s.

2. 2. Benedek Peri, Etvosh Lorand, Budapesht Nomadagi universiteti direktori, Sharqshunoslik instituti. JAXON TURKOLOGIYASININ BUYUK OBIDASI “KUTADGGU BILIG” VA UNI ORGANISHINIG DOLZARB MASALLARI XALKARO KONFERENTSIYA TO'PLAMI. Toshkent – 2020 y. B. 10.Omeljan Pritsak, 1955, pp. 239-63; Doerfer, *Elemente III*, pp. 426-32.

3. MUHAMEDOV ASROR ASADOVICH. “YUSUF XOS HOJIB VA MISHEL MONTEN IJTIMOIY-FALSAFAIY MEROSINING KOMPARATIVISTIKASI”. Falsafa fanlari doktori (Doctor of Science) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan DISSERTATSIYA. Andijon – 2024 y. B. 19.

4. Azamat Ziyo Korahoniylar. URL: https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/uzbek-davlati/365-qoraxoniylar.html Murojaat sanasi: 7.11.2023 y.

5. Usmonov K., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi edishiyayot, 2002. – B. 116E. Van Donzel, ed (1997). "Al-Kâshgharî" (inglizcha). *The Encyclopedia of Islam*. IV. Leiden—New York: E. J. Brill.

ISSN 3030-3907

6. Shershenevich G. F. Umumiy nazariya to'g'ri. Tomas I-II - Moskva, Br nashri. Bamakovich, 1910 yil http://ivo.garant.ru/#/document/3943993

ISSN 3030-3907